

УДК 378.6.072.1(477)«1884/1917»

DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264610>

ВОЛОДИМИР МОКЛЯК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9922-7667>

(Полтава)

Work place: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

E-mail: vovchik01071981@gmail.com

ПЕТРО АРТЮШЕНКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1440-2217>

(Полтава)

Work place: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

E-mail: artpp64@ukr.net

ЛЮДМИЛА МАТЯШ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5286-2778>

(Полтава)

Work place: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

E-mail: matyashludmila2016@gmail.com

ПОСТУП АВТОНОМІЇ УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У 1884–1917 РР.

Встановлено, що статут 1884 р. перетворив університети з вільних закладів у “напіввільні”. Після прийняття реакційного статуту різко падає авторитет викладача, молодь більше не сприймає їх як своїх наставників, не довіряє слову, зрідка відвідує заняття.

Схарактеризовано організаційну автономію Харківського університету: компетенцію ради – звужено; основну управлінську функцію в університеті здійснювало правління; інспекцію наділена судовою та адміністративною владою над студентами; виборність вищих посадовців освітнього закладу ліквідовано, а відновлено лише в 1905 р.; ректор не мав права розв’язувати питання, що стосувалися університетського життя, без попереднього узгодження з попечителем; викладачів обирало міністерство, при цьому часто враховувалися не наукові здобутки претендента на посаду, а його покірність владі.

Проаналізовано академічну автономію Харківського університету: викладачі не мали ніякого впливу на управління університетом відповідно до нового статуту; виникла потреба повернути колишній авторитет професорів за рахунок більш широкої організації практичних занять, заснування наукових і літературних гуртків, облаштування студентських гуртожитків. У зв’язку з цим професорам доводилося працювати в тяжкій атмосфері, яка не сприяла підйому їхнього духу й енергії, але навіть за таких умов викладачі намагалися сумлінно виконувати свій обов’язок і бути науково продуктивними. Стало можливим отримання наукового ступеня без захисту дисертації (*Honoris causa*).

Висвітлено організаційну автономію Київського університету: у процесі обрання кандидатів на посади ректорів, деканів, професорів, міністерство керувалося так званою “благонадійністю” претендентів, саме тому багато прогресивних науковців опинилося за межами вищих навчальних закладів. “Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти” (1905 р.), проект нового статуту повернули певну самостійність вишам: рада університету мала право обирати ректора, ад’юнктів, професорів, факультетські збори – деканів і секретарів; керування інспекцією перейшло до повноважень ректора, обов’язки інспектора виконував проректор, якого призначали з числа професорів.

Репрезентовано академічну автономію Київського університету: навчальний процес контролювали попечитель та міністр освіти; розклад занять обов’язково затверджували в міністерстві; ретельній перевірці підлягала навчальна діяльність професорської колегії. Міністерство, помічаючи негативний вплив статуту на розвиток науки, навчально-виховного процесу, змушене було звернутися до освітян з проханням висловити пропозиції щодо удосконалення вимог, якими мають керуватися університети у своїй діяльності. Унаслідок цього оприлюднено низку записок-відповідей професорів, зокрема і Київського університету, у змісті яких

обґрунтовано посилення автономії вищих навчальних закладів задля покращення якості освітнього процесу.

Ключові слова: *університет, організаційна автономія, академічна автономія, статут, автономія, колегіальність професорської корпорації.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Реакційний статут 1884 р. суттєво зменшив автономію університетів, що призвело до знецінення інституту професорства. Занепад професорської корпорації детермінований кількома причинами. По-перше, регулятивний документ відчинив двері вишу всім, хто хотів навчати, не акцентуючи увагу на компетентності викладача, тобто це міг бути “будь-хто з вулиці, аби лише він мав ступінь магістра чи доктора”. Це не могло не позначитися на рівні викладу матеріалу, тому студент і втрачав поступово інтерес до занять, спорадично з’являвся на лекціях, лише до іспиту готував необхідну кількість конспектів. По-друге, викладачів не задовольняло їхнє матеріальне становище. Мало хто обирав кар’єру професора, якщо в іншій галузі (технічній, військовій, юридичній тощо) міг швидко досягти блискучих результатів й одержати гідну грошову винагороду. Тож часто звання університетського професора шукали люди, які втратили віру у все, озлоблені, з черствим серцем, для них отримання цього звання було справжнім скарбом. Траплялися також претенденти на посаду викладача, що мали поверхневі знання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У процесі наукового пошуку одним із основних напрямів розробленості проблеми автономії вітчизняних університетів XIX – початку XX століття виокремлено загальнопедагогічний. У наукових здобутках вітчизняних і зарубіжних учених вказаного напрямку розкрито динаміку розвитку вітчизняної університетської освіти, становлення ідеї університету (Д. Багалій, Л. Зеленська, О. Кірдан, Л. Корж-Усенко, М. Ярмаченко та ін.); певну увагу приділено особливостям самоуправління й академічним свободам (В. Вернадський, О. Воробйова, Н. Дем’яненко, С. Калашнікова, В. Луговий та ін.), висвітлено теоретичні і практичні аспекти процесу розвитку автономії у вітчизняних і зарубіжних закладах вищої освіти (Н. Левицька, О. Радул, С. Сірополко та ін.).

Мета статті – розкрити поступ автономії Харківського й Київського університетів у 1884 – 1917 рр., проаналізувати вплив на розвиток автономії впродовж означеного періоду статуту 1884 р. та інших нормативно-правових документів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1884 р. затверджено новий статут – найреакційніший з-поміж усіх. Автономію університетів знищено, не дозволялося навіть перенести лекцію на інший час. Проаналізуємо організаційну й академічну автономію Харківського й Київського університетів протягом 1884–1917 рр.

Харківський університет. Організаційна автономія. З 1884 р. вплив уряду на функціонування університету значно посилювався. Компетенцію ради було звужено, тепер вона займалася такими питаннями, як нагородження приват-доцентів, тимчасове доручення викладання на вакантних кафедрах, затвердження ступенів тощо. За статутом 1884 р. основну управлінську функцію в університеті здійснювало правління (обмеження управлінської автономії). Інспекція тепер була наділена судовою та адміністративною владою над студентами. Інспектор і його помічники мали знати в обличчя всіх вихованців, стежити за відвідуванням ними лекцій, поведінкою в університеті і за його межами, від інспектора залежало призначення стипендій і грошової допомоги. Ліквідовано виборність вищих посадовців освітнього закладу, яку відновлено лише в 1905 р. Ректор не мав права розв’язувати будь-які питання, що стосувалися університетського життя, без попереднього узгодження з попечителем. Викладачів також обирало міністерство, при цьому часто враховувалися не наукові здобутки претендента на посаду, а його покірність владі (низький рівень кадрової автономії). Спрощено процедуру призначення приват-доцентів. Зросла кількість поїздок до Петербурга, в міністерство, яке займалося тепер ще й підвищенням викладачів. Так, один з професорів, який давно вже очікував ординатури, звернувся з листом у міністерство: “радію всією душею введенню в дію нового університетського статуту, щиро вітаю міністра з перемогою істинної освіти й всезагального блага. З огляду на те, що зараз підвищення залежить не від свавілля виборів, а від рекомендацій попечителя чи рішення самого міністра, прошу справедливо розв’язати моє питання” (Багалей та ін., 1906, с. 251). Загалом для прогресивних викладачів це був складний час. Наприклад, один із популярних серед молоді професорів, прекрасний лектор і чудовий знавець історії російського права І. Дитятін мав залишити університет у 1887 р., оскільки його звинувачували в підтримці антиурядових настроїв студентів.

Ставлення уряду до Харківського університету стало довірливішим й уважнішим після того, як викладачі та вихованці надали серйозну допомогу імператору Олександру III та його родині, які потрапили в аварію (1888).

Звісно, придушення університетського самоуправління негативно впливало на освітньо-виховний процес, розвиток науки, статут так і не зміг подолати студентські заворушення, хоча в цьому полягало його найперше завдання. Тож уряд вирішив переглянути статут 1884 р., внести до нього зміни, які б сприяли покращенню якості освіти.

На початку 1900 р. міністр народної освіти зобов’язав ради університетів надати пропозиції стосовно змін статуту 1884 р. Отже, вважалося, що успішну вищу школу не можна сформулювати згори. Пропонувалося чітко й лаконічно окреслити постулати нового статуту, акцентуючи увагу на правах університету

самостійно регулювати навчально-виховний процес.

Рада й ректор Харківського університету висловилися за збільшення автономії вченої колегії. "Статут 1884 р. механічно запозичив багато рис німецьких університетів, але при цьому не засвоїв основної їхньої сутності – академічної свободи", – так зазначено у відповіді професорської колегії (Багалей та ін., 1906, с. 261). Університет перетворився на канцелярію, діяльність ради настільки звужено, що вона не мала права самостійно прийняти рішення навіть стосовно перенесення лекцій з одного часу на інший. Поодинокими є випадки, коли рада університету дозволяла собі самостійні дії. Зокрема, без погодження з правлячою владою було організовано дружній прийом відомого австрійського філолога-славіста хорватського походження Г. Ягіча, який відвідав заклад у 1901 р. Його здивувало гарне ставлення, незважаючи на те, що він критикував дії уряду стосовно студентів (Письмо И. Ягича с благодарностью за почёт, оказанный ему Харьковским университетом после его резкой критики действий русского правительства по отношению к студентам). Рада повинна розв'язувати й наукові, і навчальні проблеми, і справи, що стосуються матеріального забезпечення університету, судово-адміністративні й фінансові. Висновок ради – помилка вважати студентів "окремими відвідувачами університету". Неврахування інтересів вихованців призводить до заворушень, до появи різноманітних таємних організацій. Висловлено пропозицію допустити жінок до закладу, а також усіх бажаючих незалежно від віросповідання й національності. Тиск на професорську колегію провокує байдуже ставлення викладачів до своєї діяльності, вони втрачають моральний престиж в очах молоді, тому слід повернути довіру до професорів з боку уряду. Варто посилити значення університетів як наукових центрів, а це неможливо без свободи наукових досліджень. Отже, рада Харківського університету дійшла висновку, що статут має базуватися на принципах свободи викладання, свободи навчання й колегіального самоуправління.

Після революційних подій 1905 р. політика уряду стосовно університету дещо пом'якшилася. Зокрема, в архівному документі 1905 р. так репрезентовано інформацію про самостійність закладу: "Заняття у вищих навчальних закладах м. Харкова ще не розпочалися, але під впливом щойно отриманої автономії й рішення другого академічного союзу в Москві 28 серпня є сподівання, що заняття розпочнуться спокійно" (О выборах ректоров в Харьковских высших учебных заведениях. Из сообщения в Департамент полиции от 9 сентября 1905 г.). З 1906 р. факультетські збори знову могли призначати викладачів на вакантні кафедри, подану ними кандидатуру розглядали на засіданні ради і вже остаточно затверджували в міністерстві.

Про демократизацію стосунків між викладачами й міністерством після революційних подій свідчить і той факт, що викладачі Харківського університету в 1905 р. просили підтримки в губернатора (Прошение бывших служителей Харьковского университета губернатору с жалобой о неправильном их увольнении из университета и расследовании их дела), тоді як ще в 1904 р. помітним є придушення свободи слова у стінах університету. Так, у 1904 р. приват-доцент Л. Яснопольський на своєму занятті зі статистики прочитав лекцію про російсько-японську війну, яку вважав одним із чинників посилення суспільного руху в країні; наслідок – звільнення викладача з університету й відрахування 56 студентів (рішення прийнято попечителем навчального округу спільно з адміністрацією університету, незважаючи на те, що ця справа підпадала під юрисдикцію суду, що діяв у навчальному закладі) (Сірополко, 2001, с. 433).

У 1906 р. вчителі зверталися до ради професорів Харківського університету з проханням прийняти їх на навчання (Обращение учителей, окончивших курс учительских институтов в Совет профессоров Харьковского университета с просьбой принять их в высшее учебное заведение), однак питання вступу випускників учительських інститутів до університетів на початку ХХ ст. так і не було розв'язане. Це свідчить про недостатній рівень просвітницької автономії.

Харківський університет. Академічна автономія. Викладачі на розгортання університетських подій, на управління за статутом не мали ніякого впливу. Вони ніби стояли осторонь від усіх справ, віддалялися і від студентів, що негативно позначилося на поведінці вихованців. Тож виникла потреба знову повернути колишній авторитет професорів, для цього вдалися до таких способів зближення викладачів і студентів: більш широка організація практичних занять, заснування наукових і літературних гуртків, облаштування студентських гуртожитків. Однак ці дії мало допомагали зближенню, адже професорам доводилося працювати в тяжкій атмосфері, яка не сприяла підйому їхнього духу й енергії. Та навіть за несприятливих умов викладачі намагалися сумлінно виконувати свій обов'язок, а їхня наукова продуктивність теж була солідною, зважаючи на вагомий список наукових публікацій. Запропоновані університетом навчальні програми відхилили, натомість міністерство надіслало обов'язкові навчальні плани, які не завжди мали досконалий характер. До того ж міністерство постійно втручалося в розподіл предметів на факультетах. Розподіл практичних і лекцій був точно регламентованим, університет не міг сам його затвердити, такі повноваження належали лише міністерству. Навчальні програми обмежували творчий потенціал викладачів, які не могли залучити новий матеріал до своїх лекцій, поділитися з вихованцями сучасними прогресивними ідеями, у студентів також зникав інтерес до таких занять. Тож деякі викладачі все ж дозволяли собі порушити міністерську програму й ділилися із юною аудиторією останніми науковими здобутками з тієї чи тієї теми. Багато викладачів не обмежувалося читанням університетських курсів і виступало з публічними лекціями, реалізуючи просвітницьку й благодійну мету. Професори й приват-доценти популяризували науку як живим, усним словом, так і науково-популярними статтями в різних журналах і газетах. Ці свідчення підтверджують невисокий рівень викладацької автономії.

Важливим показником наукового потенціалу університету стали захисти дисертацій – магістерської,

а потім докторської. Учений ступінь можна було отримати без захисту дисертацій, таке рішення приймала рада університету, урахувавши наукові здобутки претендента. У Харківському університеті ступінь доктора без захисту дисертації (*Honoris causa*) в 1907 р. здобув Є. Редін, у 1910 р. – О. Єфименко (Косінова, 2003, с. 55). Контроль за присудженням наукових ступенів здійснювало міністерство, аби уникнути зловживань в університеті.

Уже через півроку після затвердження статуту 1884 р. почалися перші заворушення з-поміж студентів. Приводом, що призвів до студентських демонстрацій у 1887 р., стало ув'язнення студента в карцері через відсутність у нього форми (Косінова, 2003, с. 78). Циркуляром Головного управління у справах друку харківському губернатору від 15 березня 1899 р. заборонялося повідомляти в засобах масової інформації про студентські заворушення (Циркуляр Главного управления по делам печати Харьковскому губернатору от 15 марта 1899 г. о запрещении публикования в печати без надлежащего разрешения объявлений, вывешиваемых начальством высших учебных заведений в стенах этих заведений). Так влада намагалася приховати від суспільства події, які розгорталися в стінах закладу, обмежуючи свободу слова. Саме тоді гостро постає питання про самоуправління університетів, яке здатне “надати якомога більшої ваги закону й порядку... згуртована університетська корпорація буде силою, здатною вплинути на моральність студентів і захистити порядок” (Щетинина, 1995, с. 155). Це підтверджує невелику студентську автономію.

У записках професорів міністру народної освіти, у доповідях комісії Київського, Харківського університетів, що стали відповіддю на циркуляр міністра від 21 липня 1899 р. (про взаємини студентів і викладачів), гостро засуджено статут 1884 р. й адміністративне свавілля стосовно студентів. Основними пропозиціями були: дозвіл створення студентських організацій, відновлення університетського суду, зміцнення авторитету ради університету. Університетський суд рекомендували відділити від адміністрації. Інститут педелів – нижчих працівників адміністрації – слід ліквідувати, оскільки постійний нагляд за студентами є принизливим для молоді.

Самі ж студенти засуджували розгульний спосіб життя, виступаючи за так звану “корпоративну честь” (Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций от 15 декабря 1899 г. «Корпоративная честь», осуждающая разгульный образ жизни части студенчества). Академічні вимоги вихованців були такі: “Повна автономія і свобода викладання в університетах й інших вищих навчальних закладах... Вільна організація студентства” (Щетинина, 1995, с. 153).

Аналіз архівних джерел дав змогу зробити висновок, що на початку ХХ ст. відбувається поступова демократизація функціонування університетів. Наприклад, студенти університету не побоялися звернутися до ректора з проханням призначити їм іншого екзаменатора (Прошение ректору Харьковского университета с просьбой студентов о назначении вместо профессора Ф. Патенка другого экзаменатора, о выдаче пособия студентам и служащим университета, о принятии вольнослушателей и действительных студентов).

Київський університет св. *Володимира. Організаційна автономія*. Обираючи кандидатів на посади ректорів, деканів, професорів, міністерство керувалося так званою “благонадійністю” претендентів, тому багато прогресивних науковців опинилося за межами вищих навчальних закладів. Так, з Київського університету в 1884 р. звільнено за “політичну неблагонадійність” і вислано з Києва доцента грецької словесності Ф. Міщенка (в університеті він працював з 1872 р. і мав уже ступінь доктора наук) (Історія Київського університету, 1959, с. 45). Відбувається обмеження кадрової автономії.

“Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти”, затверджені урядом у 1905 р., проект нового статуту повернули певну самостійність вищим навчальним закладам. Тепер рада університету мала право обирати ректора, ад’юнктів, професорів, факультетські збори – деканів і секретарів. Керування інспекцією перейшло до повноважень ректора, обов’язки інспектора виконував проректор, якого призначали з числа професорів. Деякі викладачі, прибічники реакційних методів управління, негативно сприйняли нові правила, ліберально налаштовані наставники з ентузіазмом підтримали нововведення. Відбувається невелике зростання управлінської автономії.

Просвітницька діяльність університету не обмежувалася лише навчанням студентів. Особливо великий успіх мали в кінці ХІХ століття публічні лекції, які читали видатні професори Є. Анічков, Г. Афанасьєв, С. Реформатський та ін. За участю університету виникла низка навчальних закладів і при цьому не лише в Києві: політехнічний інститут, жіночий медичний інститут, комерційний інститут, Фребелівський інститут, народний університет, юридичний інститут. Заслугою професорської колегії є порушення питання про організацію вищої освіти для жінок – вищих жіночих курсів. На жаль, курси діяли недовго, уже в 1889 р. вони припинили своє функціонування, їх відновлено лише згодом (1906) знову ж таки за клопотанням професорів. Усі ці установи були або безпосередньо засновані професорами Київського університету, або великою мірою використовували його викладацьку силу. Ці факти – свідчення зростання просвітницької автономії.

Цікавою є реформа вищих навчальних закладів, запропонована С. Чир’євим, професором Київського університету, відповідно до неї вищі навчальні заклади поділялися б на університети (де б розвивалася наука, присуджувалися наукові ступені й звання і відбувалося обрання професорів для інститутів) й інституту (де професори й викладачі навчали молодь, а у вільний час займалися б наукою). Обрання професора на вакантну кафедру в університеті має здійснюватися комісією, утвореною з викладачів інших вищих

навчальних закладів (Доклад професора Київського університета С. Чирьєва о проектируемой реформе высшего и среднего образования).

Почесними членами університету стало багато видатних вітчизняних та зарубіжних учених: Ф. Буслаєв (обраний у 1884 р.), К. Кавелін (1884), Ф. Міклошич (1884), О. Островський (1884), М. Таганцев (1884), Л. Толстой (1884) та ін. Основне зарахування науковців до числа почесних членів припадає на 1884 р. – рік святкування 50-ліття Київського університету. Професори вимагали дотримання процесуальних норм під час розв'язання подібних питань, оскільки виникали ситуації, коли призначення мало нелегітимний характер. Зокрема, обрання почесних членів на засіданні ради Київського університету 29 жовтня 1893 р. відбулося за ініціативи головуючого й за відсутності кворуму (Письмо профессорів Київського університета М. Хандрикова и О. Эйхельмана ректору о ведении университетских дел вопреки университетскому уставу), після чого професори М. Хандриков й О. Эйхельман надіслали лист, у якому висловили своє невдоволення одноосібним рішенням, вимагали дотримання положень статуту.

Київський університет св. *Володимира. Академічна автономія*. За статутом 1884 р. навчальний процес контролювали попечитель та міністр освіти. Цікаво, що навіть розклад занять обов'язково затверджували в міністерстві. Ретельній перевірці підлягала навчальна діяльність професорської колегії. Звісно, такі обмеження не давали можливості розвиватися творчому потенціалу викладачів, а це, зі свого боку, провокувало втрату інтересу до навчання в молоді, викликало неповагу. Професура Київського університету так відгукується про це в записці 1899 р.: "Як самий статут 1884 року, так і довголітня практика, що ґрунтується на ньому, міністерства народної освіти послабили авторитет професорів, внесли розбрат в університетське життя і тим мали несприятливий вплив на відносини між тими, що вчать, і тими, що вчать" (Історія Київського університету, 1959, с. 58). Міністерство, помічаючи негативний вплив статуту на розвиток науки, навчально-виховного процесу, змушене було звернутися до освітян з проханням висловити пропозиції щодо удосконалення вимог, якими мають керуватися університети у своїй діяльності. Унаслідок цього оприлюднено низку записок-відповідей професорів, зокрема і Київського університету. Наприклад, професор О. Романович-Славатинський у брошурі "Голос старого професора з приводу університетських питань" зауважив: "Університетський статут 1884 р. опинився на лаві підсудних. Давно йому там місце. Ми не думаємо, що при суді над ним могли б бути взяті до уваги які-небудь обставини, що пом'якшують провину, тому що зло, заподіяне ним університету, настільки велике, що навряд чи може бути скоро виправлене" (Історія Київського університету, 1959, с. 60). Викладач наголошував на обов'язковому поверненні автономії університетам, на заміні інспекції проректорую, скасуванні гонорарної системи оплати тощо. Окремо професор указав на необхідність демократизувати студентське життя, дозволити студентські об'єднання (обмеження викладацької й студентської автономії).

Вихованці університету за статутом 1884 р. також перебували під суворим наглядом інспекції. Заборонялися будь-які прояви корпоративності: організація їдалень, кас взаємодопомоги, бібліотек, гуртків тощо. Покаранням у разі порушення цих правил могли бути догана, ув'язнення в карцері або ж навіть відрахування з університету. Весь навчальний процес міністерство намагалося побудувати так, щоб відвернути увагу молоді від суспільних подій, зосередити її лише на навчанні, саме тому й збільшено кількість практичних занять. Стежили також за моральністю вступників, цікавилися їхніми поглядами, походженням, кожен з абітурієнтів мав подати свідоцтво від поліції про свою поведінку.

На студентських засіданнях також пропагувалося відновлення академічних свобод. Так, 24 січня 1902 р. на студентській сходці в Київському університеті порушено 2 питання: 1) ставлення київського студентства до "тимчасових правил"; 2) подальший порядок дій відповідно до прийнятого рішення. Після п'ятигодинного обговорення прийнято дві резолюції щодо зазначених питань:

1. Студенти виражають своє презирство Міністерству, що кинуло своєрідну подачку у вигляді тимчасових правил 22 грудня 1901 р. (Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения: утверждены 22 декабря 1901 г.). Молодь зробила висновок, що правила не вносять у студентське життя нічого нового, лише забирають те, що студентству вдалося досягти шляхом довгої й наполегливої боротьби. "Ми впевнені в тому, що правильний перебіг університетського життя можливий лише за умов широкої автономії університетів й усунення з усіх сфер університетського життя жандармсько-поліцейських тенденцій" (Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций с протестом против введения «временных правил организации студенческих учреждений» и требованием автономии университетам). Студенти не підтримали тимчасові правила, мотивуючи це тим, що вони задовольняють потреби лише влади, а не молоді.

2. "Життя вказало нам єдиний можливий шлях для реалізації наших цілей – шлях боротьби. Міністерство й уряд остаточно дискредитували себе невиконаними обіцянками" (Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций с протестом против введения «временных правил организации студенческих учреждений» и требованием автономии университетам). Студенти вирішують починати боротьбу, оголосили університет закритим 24 січня 1902 р., а з 25 січня почали страйк, вимогами якого були: I) широка автономія університетів; II) прийом до університету всіх, хто закінчив середні навчальні заклади незалежно від статі й національності; III) повернення до навчання всіх товаришів, що постраждали під час університетського руху як у Київському університеті, так і в інших вищих навчальних закладах (Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций с протестом против введения «временных правил организации студенческих учреждений» и требованием автономии университетам).

У 1902 р. відбулося також засідання Київської союзної ради об'єднаних земляцтв і організацій, в одній із листівок студенти вимагали широку університетську автономію, видалення з університетського життя поліцейсько-жандармського нагляду, свободу науки, думки, совісті, слова, друку, зборів (Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций с протестом против введения «временных правил организации студенческих учреждений» и требованием автономии университетам).

Кращі викладачі університету в 1913 р. намагалися активізувати освітній процес, застосовували нові методи і прийоми навчання, намагалися наочно представити досягнення науки, тож проводили низку дослідів у лабораторіях, практичні заняття в клініках. Крім того, займалися збагаченням бібліотечного фонду, у цей час університетська бібліотека налічувала понад 500 тис. джерел (книг і періодичних видань) (зростала видавнична автономія).

Діяльність видатних учених (П. Броунов, О. Ковалевський, В. Підвисоцький, М. Хандриков та ін.), організація наукових товариств (Товариство дослідників природи, Акушерсько-гінекологічне товариство, Фізико-математичне, Психіатричне та ін.) сприяли успішному розвитку науки у стінах Київського університету. Видавалися наукові праці («Записки», «Киевская старина», «Труды» тощо), організовувалися конференції, що сприяло зміцненню міжнародних наукових зв'язків. Грунтовні відкриття є заслугою серйозної діяльності наукових шкіл: математичної, фізичної, хімічної, біологічної, медичної.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження поступу автономії українських університетів у 1884–1917 рр. переконує нас у тому, що самостійність закладів було максимально звужено шляхом прийняття реакційного статуту 1884 р. Наслідки жухвалення означеного документа призвели до усвідомлення чиновниками Міністерства народної освіти шкоди для якості освітнього процесу. Відомство звернулося до університетів з метою збору пропозицій для покращення нормативно-правового регулювання функціонування навчальних закладів. Як викладачі, так і студенти різними способами висловлювали своє бачення в підтримку самостійності як необхідної й достатньої умови якісної організації навчально-виховного процесу у вищій школі.

Предметом подальших наукових пошуків може бути стан автономії вітчизняних і зарубіжних університетів на початку XXI століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Багалеї Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1906. 329 с.

Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения: утверждены 22 декабря 1901 г. Министерством народного просвещения. Право. 1902. № 1 (52). С. 41–47.

Доклад профессора Киевского университета С. Чирьева о проектируемой реформе высшего и среднего образования, 4 декабря 1909 г. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 662. Спр. 5 за 1909 р. Арк. 450–450 зв.

Історія Київського університету. Київ : Київ. ун-т, 1959. 630 с.

Косінова Г. О. Харківський університет наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2003. 288 с.

Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций от 15 декабря 1899 г. «Корпоративная честь», осуждающая разгульный образ жизни части студенчества, 15 декабря 1899 г. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 528 за 1899 р. 1 арк.

Листовка Киевского союзного совета объединённых землячеств и организаций с протестом против введения «временных правил организации студенческих учреждений» и требованием автономии университетам, 24 января 1902 г. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 852. Спр. 21 за 1902 р. Арк. 43–44.

О выборах ректоров в Харьковских высших учебных заведениях. Из сообщения в Департамент полиции от 9 сентября 1905 г. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 80 за 1905 р. Арк. 1–1 зв.

Обращение учителей, окончивших курс учительских институтов в Совет профессоров Харьковского университета с просьбой принять их в высшее учебное заведение, 1906 г. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 152 за 1906 р. 2 арк.

Письмо И. Ягича с благодарностью за почёт, оказанный ему Харьковским университетом после его резкой критики действий русского правительства по отношению к студентам. ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1410 за 1901 р. Арк. 1–1 зв.

Письмо профессоров Киевского университета М. Хандрикова и О. Эйхельмана ректору о ведении университетских дел вопреки университетскому уставу, 9 апреля 1894 г. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 1 за 1894 р. Арк. 2–2 зв.

Прошение бывших служителей Харьковского университета губернатору с жалобой о неправильном их увольнении из университета и расследовании их дела, 1905 г. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 147 за 1905 р. 3 арк.

Прошение ректору Харьковского университета с просьбой студентов о назначении вместо профессора Ф. Патенка другого экзаменатора, о выдаче пособий студентам и служащим университета, о принятии вольнослушателей и действительных студентов, 1905 г. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 149 за 1905 р. 16 арк.

Сірополко С. Історія освіти в Україні / підгот. Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів : Афіша, 2001. 664 с.

Циркуляр Главного управления по делам печати Харьковскому губернатору от 15 марта 1899 г. о запрещении публикации в печати без надлежащего разрешения объявлений, вывешиваемых начальством высших учебных заведений в стенах этих заведений, 15 марта 1899 г. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 35 за 1899 р. Арк. 30.

Щетинина Г. И. Идеальная жизнь русской интеллигенции: конец XIX – начало XX в. Москва : Наука, 1995. 236 с.

REFERENCES

Bagaley D. I., Sumtsov N. F., Bezeskul V. P. (1906) *Kratkiy ocherk istorii Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905)* [A brief outline of the history of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805–1905)]. Harkov : Adolphe Darre Printing House, 329 [in Russian].

Vremennyye pravila organizatsiyi studencheskikh uchrezhdeniy v vysshyh uchebnykh zavedeniyah vedomstva Ministerstva narodnogo prosvvescheniya: utverzhdeny 22 dekabrya 1901 g. Ministrom narodnogo prosvvescheniya [Provisional rules for the organization of student institutions in higher educational institutions of the department of the Ministry of Public Education: approved on December 22, 1901 by the Minister of Public Education]. *Pravo [Law]*. 1902. No. 1 (52). [in Russian].

Doklad professor Kievskogo universiteta S. Chir'eva o proektiruemoj reforme vysshogo i srednego obrazovaniya, 4 dekabrya 1909 g. [Report of the Professor of Kyiv University S. Chiriev on the projected reform of higher and secondary education, December 4, 1909]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 442. Op. 662. Spr. 5 za 1909 r. [in Russian].

Istoriia Kyivskoho universytetu [History of Kyiv University]. Kyiv : Kyiv University, 1959. [in Ukrainian].

Kosinova H. O. (2003). (Kharkivskiy universytet naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 [Kharkiv University at the end of the 19th and the beginning of the 20th century: diss. ... candidate history of science : 07.00.01]. Kharkiv [in Ukrainian].

Listovka Kievskogo sojuznogo soveta ob'edenjennykh zemlyachestv i organizatsiy ot 15 dekabria 1899 g. "Korporativnaya chest", osuzhdajuschaya razgul'nyj obraz zhizni chasti studenchestva, 15 dekabrya 1899 g. [Leaflet of the Kyiv Union Council of United Communities and Organizations dated December 15, 1899 "Corporate Honor", condemning the rampant lifestyle of part of the students, December 15, 1899]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 274. Op. 1. Spr. 528 za 1899 r. [in Russian].

Listovka Kievskogo sojuznogo soveta ob'edenjennykh zemlyachestv i organizatsiy s protestom protiv vvedeniya "vremennykh pravil organizatsii studencheskikh uchrezhdeniy" i trebovaniem avtonomii universitetam, 24 yanvarya 1902 g. [Leaflet of the Kyiv Union Council of United Communities and Organizations protesting against the introduction of "provisional rules for organizing student institutions" and demanding autonomy for universities, January 24, 1902]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 442. Op. 852. Spr. 21 za 1902 r. [in Russian].

O vyborah rektorov v Har'kovskikh vysshyh uchebnykh zavedeniyah. Iz soobscheniya v Departament politzii ot 9 sentyabrya 1905 g. [On the election of rectors in Kharkov higher educational institutions. From a message to the Police Department dated September 9, 1905]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 304. Op. 1. Spr. 80 za 1905 r. [in Russian].

Obraschenie uchitelej, okonchivshih kurs uchitel'skikh institutov v Sovet professorov Har'kovskogo universiteta s pros'boj prinyat' ih v vysshee uchebnoe zavedenie, 1906 g. [Appeal of teachers who graduated from teachers' institutes to the Council of Professors of Kharkov University with a request to admit them to a higher educational institution, 1906]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of Kharkiv Region]. F. 667. Op. 286. Spr. 152 za 1906 r. [in Russian].

Pis'mo I. Yagicha s blagodrost'ju za pochet, okazannyj emu Har'kovskim universitetom posle ego rezkoj kritiki dejstvij russkogo pravitel'stva po otnosheniju k studentam [A letter from I. Yagich with gratitude for the honor given to him by Harkov University after his sharp criticism of the actions of the Russian government in relation to students.]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 2052. Op. 1. Spr. 1410 za 1901 r. [in Russian].

Pis'mo professorov Kievskogo universiteta M. Handrikova i O. Ejhel'mana rektoru o vedenii universitetskikh del vopreki universitetskomu ustavu, 9 aprelya 1894 g. [Letter from professors of Kiev University M. Handrikov and O. Eichelman to the rector on the conduct of university affairs contrary to the university charter, April 9, 1894]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 707. Op. 262. Spr. 1 za 1894 r. [in Russian].

Proshenie byvshih sluzhitelej Har'kovskogo universiteta gubernatoru s zhaloboj o nepravil'nom ih uvol'nenii iz universtiteta i rassledovanii ih dela, 1905 g. [Petition of the former servants of Kharkov University to the governor with a complaint about their wrongful dismissal from the university and the investigation of their case, 1905]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of Kharkiv Region]. F. 667. Op. 286. Spr. 147 za 1905 r. [in Russian].

Proshenie rektoru Har'kovskogo universiteta s pros'boj studentov o naznachenii vmesto professor F. Patenka drugogo ekzamenatora, o vydache posobij studentam i sluzhaschim universiteta, o prinyatii vol'noslushatelej i dejstvitel'nykh studentov, 1905 g. [Petition to the rector of Kharkov University with the request of students to appoint another examiner instead of Professor F. Patenko, to issue allowances to students and employees of the university, to accept volunteers and real students, 1905]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of Kharkiv Region]. F. 667. Op. 286. Spr. 149 za 1905 r. [in Russian].

Siropolko S. (2001) *Istoriia osvity v Ukraini* [The history of education in Ukraine]. Lviv : Afisha. [in Ukrainian].

Tsirkulyar Glavnogo upravleniya po delam pechati Har'kovskomu gubernatoru ot 15 marta 1899 g. o zapreschenii publikovaniya v pechati bez nadlezhaschego razresheniya ob'yavlenij, vyveshyvaemykh nachal'stvom vysshyh uchebnykh zavedeniy v stenah tih zavedeniy, 15 marta 1899 g. [Circular of the General Directorate of Press to the Kharkov Governor dated March 15, 1899 on the prohibition of publication in the press without proper permission of announcements posted by the authorities of higher educational institutions within the walls of these institutions, March 15, 1899]. CDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine]. F. 1680. Op. 1. Spr. 35 za 1899 r. [in Russian].

Schetinina G. I. (1995) *Idejnaya zhizn' russkoj intelligentsia: konets XIX – nachalo XX v.* [The ideological life of the Russian intelligentsia: the end of the 19th - the beginning of the 20th century]. Moskva : Nauka. [in Russian].

VOLODYMYR MOKLIAK

PETRO ARTIUSHENKO

LIUDMYLA MATIASH

THE PROGRESSIVE DEVELOPMENT OF THE AUTONOMY OF UKRAINIAN UNIVERSITIES IN 1884–1917

It was established that the statute of 1884 transformed universities from free institutions into "semi-free" ones. After the adoption of the reactionary statute, the teacher's authority drops sharply, young people no longer perceive them as their mentors, do not trust their word, and rarely attend classes.

The organizational autonomy of Kharkiv University is characterized: the competence of the council is narrowed; the main

management function in the university was carried out by the board; the inspection is vested with judicial and administrative power over students; the election of higher officials of the educational institution was abolished and restored only in 1905; the rector had no right to resolve issues related to university life without prior agreement with the trustee; the teachers were chosen by the ministry, while the scientific achievements of the candidate for the position were often taken into account, and his obedience to the authorities.

The academic autonomy of Kharkiv University is analyzed: teachers had no influence on the management of the university in accordance with the new charter; there was a need to restore the former authority of professors at the expense of a wider organization of practical classes, the establishment of scientific and literary circles, and the arrangement of student dormitories. In connection with this, the professors had to work in a difficult atmosphere, which did not contribute to the rise of their spirit and energy, but even under such conditions, the teachers tried to conscientiously fulfill their duty and be scientifically productive. It became possible to obtain a scientific degree without defending a dissertation (*Honoris causa*).

The organizational autonomy of Kyiv University is highlighted: in the process of selecting candidates for the positions of rectors, deans, and professors, the ministry was guided by the so-called "benevolence" of applicants, which is why many progressive scientists ended up outside higher educational institutions. "Temporary Rules on the Management of Higher Educational Institutions of the Ministry of National Education" (1905), the draft of the new charter returned a certain independence to universities: the university council had the right to elect the rector, adjuncts, professors, faculty meetings – deans and secretaries; the management of the inspection passed to the powers of the rector, the duties of the inspector were performed by the vice-rector, who was appointed from among the professors.

The academic autonomy of Kyiv University is represented: the educational process was controlled by the trustee and the Minister of Education; the schedule of classes had to be approved by the ministry; the educational activity of the professorial board was subject to careful inspection. The Ministry, noting the negative impact of the statute on the development of science and the educational process, was forced to turn to educators with a request to express proposals for improving the requirements that universities should be guided by in their activities. As a result, a number of notes-answers of professors, in particular of Kyiv University, were published, in the content of which the strengthening of the autonomy of higher educational institutions is justified in order to improve the quality of the educational process.

Key words: *university, organizational autonomy, academic autonomy, charter, autonomy, collegiality of the professorial corporation.*